

PRUSKI PROSVEĆENI APSOLUTIZAM IZMEĐU PROSVETITELJSTVA I DRŽAVNOG REZONA¹

*Aleksandar Molnar*²

REZIME

U članku se autor bavi obnovom teorije državnog rezona (ital. *la Ragione di Stato*) u osamnaestovekovnoj Prusiji. On smatra da je teorija državnog rezona bila sasvim kompatibilna sa rastućim nacionalizmom ne samo Italije ranog 16. veka, nego i Prusije kasnog 18. veka i sposobna da podrije tekući projekt prosvetiteljstva. To objašnjava zašto je i takav šampion pruskog prosvetiteljstva i protivnik Makijavelijevog *Vladara* kao što je bio Fridrih Veliki mogao da igra krucijalnu ulogu u obnovi teorije državnog rezona u Prusiji. Uprkos kasnijim kritikama zbog uništavanja Prvog rajha, glavno postignuće slavnog pruskog kraja za devetnaestovekovni nacionalistički pokret u Nemačkoj bilo je stvaranje jake države podobne da služi apsolutističkom vladaru kao sredstvo za borbu sa svim savremenim velikim silama Evrope i kao politički model za izgradnju Drugog rajha.

KLJUČNE REČI: prosvetiteljstvo, državni rezon, apsolutizam, nacionalizam, država, Prusija

Period od 15. do polovine 18. veka period je duboke transformacije političko-teritorijalnog i duhovnog ustrojstva Evrope, koji rezultira uspostavljenjem sistema politički nezavisnih, suverenih i ravnopravnih država. Na početku tog perioda, sve političke snage koje su smerale spašavanje jedne *Universitas Christiana*, sa imperatorom i/ili papom na čelu, doživele

1 Tekst je nastao u okviru rada na projektu „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, kojeg finansira Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (179035).

2 Autor je redovni profesor Univerziteta u Beogradu, Filozofskog fakulteta

su konačan poraz od kojeg se više neće oporaviti (iako će, tokom celog tog perioda, neke od njih odigrati vrlo bitne uloge u vojnim i političkim zbivanjima). Paralelno sa ovim porazom došlo je do dalekosežnog moralnog i političkog sloma zapadnog hrišćanstva, koje svoj srednjovekovni sjaj više nikada neće uspeti da povrati i koje ne samo što će morati da se pomiri sa raskolom, nego će morati da se hvata u koštac sa sve složenijim problemima i kontroverzama sekularizacije.

U ovim tektonskim potresima koji su zahvatili političko-teritorijalno i duhovno ustrojstvo Evrope nije bila ugrožena samo srednjovekovna hrišćanska tradicija. Njihovu refleksiju predstavlja i diskontinuitet sa aristotelijanskom tradicijom shvatanja politike, sa čijim su obnavljanjem računali još i brojni renesansni mislioci. Nestanak vrлина koje nadahnjuju sve građane u dobro uređenoj republici ostavio je prazninu za sobom koju nije bilo lako popuniti. U Makijavelijevom (Machiavelli) *Vladaru* to postaje već sasvim belodano: „jer, razmotrimo li dobro, naći ćemo osobina koje će nam se učiniti kao vrline: povedemo li se za njima, eto gotove propasti; neke druge će nam se opet pričiniti kao poroci, a povedemo li se za njima, bit će nam na sigurnost i na dobrobit” (Machiavelli, 1985: 126). U tim uslovima došlo je do uspona novih, apsolutističkih vladarskih vrлина, koje su bile kvalitativno drugačije ne samo u odnosu na antičke građanske, nego i u odnosu na već postojeće hrišćanske vladarske vrline. Oko tog nukleusa započelo je formiranje teorije državnog rezona, čiji je najpoznatiji zagovornik bio već pomenuti Nikolo Makijaveli i koja je, kako primećuje Herfrid Minkler (Herfried Münkler), u periodu od početka 16. do polovine 17. veka veka bila bez „temeljne političke alternative” (Münkler, 1987: 126, takođe i 174).

Minklerovom zapažanju potrebne su dve važne korekcije. Prvo, vladari skloni državnom rezonu u navedenom periodu su manje ili više uspešno obuzdavani različitim varijantama starorežimskog konstitucionalizma (upor. Hinsli, 2001: 107 i dalje), među kojima je svakako najdalekosežniji bio onaj Bodenov (Bodin) (upor. Bodin, 2002). Pa ipak, starorežimski konstitucionalizam je u novom veku bio prevashodno reaktivna konzervativna forma, koja je očuvanje što većeg broja elemenata srednjovekovnog političkog nasleđa plaćala kompromisima sa apsolutizmom u usponu, zbog čega je uvek morala da ostane dovoljno rastegljiva da blagosilja njegove pojedine elemente i prikazuje ih kao saobražene sa hrišćanskim kanonom i arhaičnim egzegezama „starog ustava”. Samim tim, starorežimski konstitucionalizam jeste bio permanentna alternativa teoriji državnog rezona, ali samo u onim njenim ekscenim elementima koji nisu bili zagladivi i pripodobivi za kompromisno uvrštavanje u starostavnu tradiciju. Drugo, čak i kada je nastala „temeljna politička alternativa”, ona nije isključila nastavak prakse ideoloških kompromisa, kombinovanja i kreativnih sinteza.

Zato bi se moglo zaključiti da je u oblasti političke teorije početak novog veka doneo dve ključne promene: originalnu teoriju državnog rezona i praksu korišćenja njenih elemenata u teorijskim opcijama koje su izgledale naizgled nespojive sa njom.

„Temeljna politička alternativa” teoriji državnog rezona počela je da nastaje u drugoj polovini 17. veka: mislioci, počev od Tomasa Hobza (Thomas Hobbes) i Džona Loka (John Locke), stvorili su teorijsko usmerenje koje nam je danas poznato pod uopštenim nazivom liberalizam. Iako je liberalna teorija formulisana kao opozit teorije državnog rezona, mogućnosti za kompromis sa njom ukazivale su joj se na veoma sličan način kao i starorežimskoj teoriji. Istorija liberalizma mogla bi se, štaviše, rekonstruisati iz immanentnih iskusenja liberalnih mislilaca da u razvijanju svojih originalnih ideja ne odu predaleko i ne raskinu u potpunosti sa teorijom državnog rezona, ostavljajući tako dovoljno prostora nosiocima vlasti da sa njom postignu odgovarajući kompromis, prilagođen istorijskim okolnostima i nacionalnim osobenostima.

Dve teorije najupadljivije se razlikuju po svojim ishodujućim političkim opcijama: apsolutnoj monarhiji i liberalnoj ustavnoj državi. Ipak, iako završavaju u legitimisanju dijametralno suprotnih političkih poredaka, teorija državnog rezona i liberalna teorija imaju zajedničku polaznu osnovu u principu svetovnog samoregulisavanja i samoodržanja: i za jednu i za drugu teoriju, „[h]aos više nije nemoćna neodređenost antičke *hyle*; napredak mišljenja početkom novog veka počiva u suštini na otpočinjanju davanja iskaza o neporetku i pripisivanja mu obeležja zakona samoregulisavanja bez učešća transcendentnog činioca” (Blumenberg, 2004: 178). Štaviše, ovaj zakon samoregulisavanja stajao je u oba slučaja u službi ljudskog samoodržanja, pri čemu je teorija državnog rezona bila podvrgnuta imperativu vladarskog samoodržanja (kako u životu, tako i na vlasti, s obzirom na to da apsolutističkom vladaru bez ovog drugog, po pravilu, nije bilo moguće da sačuva ni ono prvo), dok je liberalizam, obrnuto, pravo na samoodržanje dao svakom građaninu, svakom pojedincu ponaosob (Münkler, 1982: 97), koji je tako postao titular suverene odluke o tome da li će živeti u prirodnom stanju ili u državi. Dok je vladar uvek bio upućen na državu, i u njenom opstanku (kao i širenju) nalazio rešenje vlastitog opstanka, građanin je za državu bio zainteresovan samo dotle dok mu je pružala više sigurnosti nego prirodno stanje; onog momenta kada bi građanin u državnoj vlasti prepoznao istu, ili čak veću opasnost od neprijatelja iz prirodnog stanja, prirodno pravo ga je upućivalo da preduzme sve mere otpora.

Ipak, zato što su bile utemeljene na ovom ključnom principu svetovnog samoregulisavanja i samoodržanja, i teorija državnog rezona i liberalna teorija imale su od samog početka tendenciju da razbiju starorežimsku legitimacionu matricu, koja je vladanje „po milosti Božjoj” zadržala kao svoj

glavni regulativni aksiom. Taj momenat je bitan zato što je ostavio prostor za neobični kompromis dve teorije unutar poretka *prosvećenog apsolutizma*. Čas za taj kompromis kucnuo je u veku prosvećenja, u 18. veku, u kojem je starorežimskoj legitimacionoj matrici zadat smrtonosan udarac, u kojem su apsolutistički vladari sve više osećali potrebu za inoviranjem premisa vlastitog opstanka na vlasti i u kojem su, shodno tome, započele *radikalne mene evropskog konzervativizma*. Pogledajmo sada kako je do toga došlo.

Teorija državnog rezona prva je refletovala temeljne promene antropološke perspektive u novom veku: na mesto srednjovekovne slike čoveka kao bića između greha i milosti počela je da se pomalja nova slika čoveka kao bića nagona i afekata. Državni rezon izlazio je u susret toj slici čoveka, postavljajući vladara, oslobođenog od okova tradicije, u središte novog – državnog – poretka i postavljajući njegovom egoizmu, gluposti i samovolji ograničenja koja proizlaze iz jedne više logike, iz logike vlasti, odnosno iz „državnog rezona” (Münkler, 1987: 134 i dalje). Teorija državnog rezona tako je od samog starta imala nedvosmislen prosvetiteljski ton: ona je vladara samoosvešćivala o tome da je čovek kao i bilo koji drugi, da ima nagone i afekte koji ga mogu odvesti u propast, da njegov uspeh (opstanak na vlasti, koji je po pravilu značio i samoodržanje) zavisi prevashodno od njegove mudrosti, a da se najveća (politička) mudrost sastoji u tome da državu prihvati kao depersonalizovani i postvareni aparat sile koji najviše nagrađuje onoga ko mu se u potpunosti preda, pokori i prihvati da ga samo „opslužuje”. Opasnosti su, naravno, mogle da dođu i sa druge strane, ako bi se vladar pokazao isuviše religioznim i moralnim. U svom *Političkom testamentu* iz 1624. kardinal Rišelje (Richelieu) je pozivao francuskog kralja da poštuje božanske zakone zato što, ako to ne čini, ni njegovi podanici neće poštovati njegove, ali ga je odmah opomenuo da „iako je posvećenost Bogu za kraljeve nužna, ona mora biti odvojena od prevelike skrupuloznosti” (Richelieu, 1989: 34). Vladar je tako morao da zazire ne samo od vlastitih afekata, nego i od (prekomerene) religioznosti i moralne skupuloznosti uopšte, koja ga je mogla jednako skupo koštati kao i bilo kakva impulzivna i nepromišljena reakcija. Država je zato morala da bude i ostane njegov jedini orijentir, a njeni imperativi su bili jedino čemu je on – zarad vlastitog dobra – morao bespogovorno da „služi”. Kada je u 18. veku Fridrih II Hoencolern izrekao čuvenu krilaticu da je on samo „prvi sluga države”, to se moglo smatrati za logičnu konsekvencu svega onoga što su teoretičari državnog rezona naučavali u 16. i 17. veku (upor. i Conze, 1997: 21).

Druga važna konsekvencu „državnog rezona” bila je da, u uslovima u kojima postoji pluralizam država, vladari ne mogu da se oslanjaju jedni na druge, niti da veruju jedni drugima. Samim tim, njihove države se nalaze u odnosima perpetuiranog sukoba, koji prekidaju kraća ili duža

primirja, ali koji nameće imperativ neprekidnog pripremanja za rat. „Vladar, dakle, ne smije imati druge brige i druge misli niti se ičim drugim baviti doli ratom, vojnim pravilima i stegom [...]. Prvi razlog s kojeg ćeš državu izgubiti jest zapuštanje ratnog umijeća, dok je prvi uvjet da državu stečeš iskustvo u tome umjeću” (Machiavelli, 1985: 124). Otvena perspektiva rata, u kojem se države stiču, uvećavaju, smanjuju ili gube, bio je taj koji je teoriju državnog rezona oduvek upućivao na neprekidno gomilanje moći, a ono se, kako je takođe naučavao Makijaveli, moglo postizati i uz pomoć ljudskih i uz pomoć životinjskih vrlina. U tome se ispoljava etička komponenta državnog rezona, koja se nipošto ne sme zanemariti, pošto je on uvek upućivao vladara na mere kojim će moralno najbolje homogenizovati podanike nad kojim vlada i od njih načiniti pouzdano oruđe u sukobu sa svojim konkurentima na prestolima drugih država. Taj etički momenat je za Makijavelija bio bitan ne samo u njegovom opredeljenju za narodnu vojsku, koja iz oduševljenja i ubeđenja ratuje protiv neprijatelja, nego za njegov celokupan republikanski angažman, inspirisan osnovnim principom da se siromašnim pripadnicima puka daju politička prava kako bi bespogovorno prihvatili vojnu obavezu.

Taj momenat – a ne apsolutizam sam po sebi – ujedno je i tačka na kojoj nastaje liberalna teorija kao prava „temeljna politička alternativa” državnom rezonu. Hobz u svom *Levijatanu* ništa manje ne pledira za apsolutističku državu nego Makijaveli, ali pravni i etički temelji njegovog apsolutizma su takvi da je vladaru postalo nemoguće da građane homogenizuje tako da bi ih koristio kao oruđe u borbi protiv svojih neprijatelja. Prosvećeni građanin stariji je od svake države i za svaku, pa i apsolutističku vlast zainteresovan je samo onoliko koliko to odgovara njegovim individualnim interesima – da živi u miru, uživa u plodovima svog rada i svoj život čini što udobnijim (upor. detaljnije u Molnar, 2001b: 183 i dalje). Liberalni program tako započinje kao „prosvećenje čoveka o njegovoj principijelnoj spremnosti na mir i na određenje principa prava i države, koji vode trajnom i sigurnom miru” (Höffe, 1982: 44; upor. i Coreth, 1982: 136 i dalje).³ Makijavelijev aksiom po kojem su građani bili (samo jedno od) sredstava održanja države, Hobz je odbacio, došašivši do suprotnog zaključka – da država građanima ne znači ništa više od sredstva za samoodržanje svakog od njih ponaosob (Münkler, 1982: 98).

Važan aspekt ovog problema tiče se i veze između državnog rezona i (proto)nacionalizma. U svojoj sjajnoj studiji o teoriji državnog rezona,

3 „Liberalnu osnovnu strukturu” Hobzove teorije ugrožava monopol interpretacije zakona i mogućnost posebnih intervencija i mera apsolutnog vladara (Euchner, 1982: 182; Höffe, 1982: 50). Iako bi prirodni zakoni trebalo da ga sprečavaju da proizvoljno donosi i tumači pozitivne zakone, on se sasvim izvesno o njih može oglušiti i u tom slučaju jedina mogućnost koja preostaje podanicima jeste pobuna i povratak u prirodno stanje (Euchner, 1982: 186).

Herfrid Minkler je tvrdio da je državni rezon u 16. veku blokirao razvoj protonacionalizma, koji se u to vreme u celoj Evropi počeo uzdizati, i da je do pravog uspona nacionalizma u Evropi došlo tek krajem 18. i tokom 19. veka, pošto je nestalo državnog rezona (Münkler, 1987: 244). Nevolja s tim stavom leži već u samoj činjenici, koje je i Minkler bio svestan, da je i Makijaveli bio italijanski protonacionalista (Münkler, 1987: 49)⁴ i da njegova teorija državnog rezona ne samo što nije blokirala italijanski (proto)nacionalizam, nego ga je, upravo suprotno, afirmisala kao najoptimalniji način za stvaranje sile koja će zaustaviti komadanje Italije i koja će se ravnopravno (pre svega sa Francuskom i Španijom) uključiti u krojenje evropske sudbine (upor. i Kohn, 1955: 14). Ono što je važno za početak 16. veka, važno je i za kraj 19. veka. Nastojanja Hajnriha fon Trajčkea (Heinrich von Treitschke) da državni rezon rehabilituje, moralizuje i usaglasi ga sa filozofsko-istorijskim principima (Münkler, 1987: 328) išla su ponovo ruku pod ruku sa uzavrelim – ovoga puta nemačkim – nacionalizmom.

U nemačkim državama se diskusija o državnom rezonu počela zahuktavati tokom 17. veka, doživljavajući svoj vrhunac na prelasku u naredni vek, da bi u veku prosvetiteljstva dobila sasvim neočekivan i sasvim ambivalentan podsticaj u liku i delu pruskog kralja Fridriha II Hoencolerna (Münkler, 1987: 207). U 18. veku teorija državnog rezona dobila sasvim neočekivan impetus u liku i delu pruskog kralja Fridriha II. Konstatujući da je Makijavelijev *Vladar* uspeo da se „održni na političkoj katedri” zato što su se u proteklom periodu „moralisti (*Sittenlehrer*)” njime tek „sporadično” bavili (Friedrich, 1789: 107), Fridrih je, još kao mladi prestolonaslednik, pokušao da ga jednom zasnaga teorijski pobije i moralno dezavuiše. Ishod je bio mnogo složeniji od intendiranog: Fridrihova mladalačka rasprava, u protivrečnom sadejstvu sa principima njegove kasnije vladavine, pokazala se kao prava prekretnica u recepciji teorije državnog rezona u Nemačkoj, stvarajući uslove za obnavljanje i nacionalističko inoviranje diskusije o njoj na početku 19. veka.

Osnovna nemačka osobenost ležala je u nesređenim odnosima između Svetog Rimskog Rajha Nemačke Nacije i apsolutističkih država, koje su na njegovoj teritoriji počele da se formiraju u novom veku i koje su svoje interese bezobzirno i snažno zastupale sve do duboko u 19. vek. Iako su u 17. veku počele da nastaju teorijski fundirane kritike ustava Rajha i

4 Osim toga, Minkler je dobro primetio da je teorija državnog rezona započela sa razlikovanjem unutrašnjih i spoljnjih poslova (kojeg u vazalnoj, odnosno staleškoj državi nije bilo), stvarajući uslove za novi tip podaničke orijentacije, koji lojalnost omeđava državnim granicama i usmerava je ka vladaru, prepuštajući vladaru da „suvereno” određuje odnose prema drugim državama, prema drugim vladarima i njihovim podanicima (upor. i Münkler, 1987: 209).

inicijative za njegovu racionalnu rekonstrukciju,⁵ realno je u Nemačkoj „[d]omovina’ gotovo bezizuzetno značila sopstvenu malu državu (*Klein-staat*), dok su se drugi delovi Nemačke označavali kao inostranstvo” (Bruford, 1975: 280). Iako su apsolutistički vladari činili sve da kod svojih podanika učvrste ovo vezivanje predstave „domovine” za svoje države i da oslabe svenemačku identifikaciju (koja je podrazumevala jačanje ingerencija Rajha), na razmišljanja o Nemačkoj upućivali su ih uvek iznova svi-repi ratovi koji su vođeni na tlu Rajha upravo zbog političke fragmentiranosti i teritorijalnih ambicija susednih sila. Posledice rastućeg haosa koji je vladao u Rajhu postale su naročito vidljive u Tridesetogodišnjem ratu, u kojem su strane sile opustošile nemačke zemlje i desetkovale stanovništvo. Sećanja na ovu unutrašnju slabost, razjedinjenost i nesposobnost da se pruži zajednički otpor zavojevaču trajala su i u 18. veku i mešala su se sa permanentnim strahom od ponavljanja tih užasa, sa potencijalno još gorim ishodom. Otac pruskog kralja Fridriha II, Fridrih Vilhelm I, bio je tako u neprestanim iskušenjima da li da se prikloni nemačkom caru ili njegovim neprijateljima. Na drugu opciju inspirisali su ga sasvim opipljivi interesi, dok su ga na razmišljanje o prvoj opciji upućivali strahovi u kojima je već bilo određenog protonacionalističkog naboja: „nije-dan Englez i Francuz ne treba da vlada nad nama Nemcima i ja ću mojoj deci već u kolenici dati pištolje i mačeve kako bi pomogli da se strane nacije drže podalje od Nemačke” (cit. prema: Bled, 2004: 27). Uprkos prisustva takvog razmišljanja u Prusiji, jedna od prvih stvari koje je njegov sin učinio kada je nasledio presto bila je da otme Šleziju od Marije Terezije, da zaključi savez sa Francuskom kako bi taj posed zadržao (menjajući zatim saveznike bez ikakvih skrupula i obzira) i da započne nove potrebe koji su dodatno raslabili ionako trošne temelje Rajha.

Ovako bezobzirno ponašanje i permanentno zatiranje svih mogućnosti za jačanje Rajha nemačkim apsolutističkim vladarima je olakšalo fragmentirano i nepovezano stanovništvo nad kojim su vladali. Pošto sve do početka 19. veka ono nije predstavljalo nikakvu realnu opasnost po nemačke vladare, oni su svoj suverenitet nesmetano mogli da jačaju i proširuju u međusobnim borbama i u borbi protiv cara, a ne protiv svojih naroda (Hinsli, 2001: 141). Baš kao što se „domovina” po automatizmu vezivala za apsolutističke države, tako su se i „narodi” prilagođavali potpuno proizvoljnim i uvek iznova prekrajanim granicama tih država, bez mogućnosti da na bilo koji

5 Tako je, pod uticajem strahota Tridesetogodišnjeg rata, carski savetnik Vilhelm Ferdinand fon Eferen (*Wilhelm Ferdinand von Efferen*) u spisu o državnom rezonu iz 1630. zagovarao reformu Rajha koja bi vodila izgradnji katoličke orijentisane svenemačke monarhije. U teorijski mnogo ambicioznijem spisu O nemačkoj carskoj državi iz 1667. Samuel Puffendorf (*Samuel Puffendorf*) je izneo čuvenu kvalifikaciju Rajha kao „monstruma”.

način realno utiču na politička i vojna zbivanja, racionalno formulišu svoje sopstvene interese i eventualno se usprotive onome što su apsolutistički vladari činili. To se reflektovalo i na samu legitimaciju monarhijske vlasti. „Monarhija je bila previše jako etablirana i preduboko ukorenjena u društvu da bi se ličnost i način vladanja monarha mogli meriti prema konstruisanim pravnim merilima i proglašavati za legitimne ili nelegitimne” (Würtenberger, 1973: 169).

Zato je u nemačkoj političkoj teoriji 18. veka i dalje vladala preuzumpcija da država (tj. vladar i njegova uprava) uvek radi u korist opšteg dobra i da ne potrebuje nikakvu posebnu konstituciju ili uporište u prirodnim pravima, na čemu su u Engleskoj liberalni teoretičari, počev od Tomasa Hobza, insistirali (Oberreuter, 1987: 295). Za nemačke teoretičare u 18. veku Hobz i drugi liberali ne samo da nisu bili relevantni, nego ih suštinski nije privlačio ni Boden, kao jedan od „najliberalnijih” zagovornika starorežimskog konstitucionalizma; a pošto je već i samo Makijavelijevo ime postalo proskribovano,⁶ u Nemačkoj je naprosto nestalo mogućnosti da se reflektuje ona ista stara praksa vladanja po pravilima državnog rezona. Jer, pošto su se vladari u 18. veku i dalje držali državnog rezona, ali to nisu bili voljni da priznaju, nego su se, s jedne strane (već po inerciji), pozivali na starerežimski legitimitet i sebe samostilizovali u *Rex Dei Gratia*, dok su, s druge strane, sebe počeli da uzdižu i u neprikosnovene „usrećitelje” naroda nad kojima su vladali, refleksija takvog, teorijski sve neprozirnijeg, načina vladanja postala je praktično nemoguća. Zato će tek suočavanje sa idejama Francuske revolucije i urušavanje staleškog poretka pred udarima industrijalizacije u Nemačkoj inicirati prva dublja promišljanja mesta i funkcije monarha u njihovim državama, kao i njihovog odnosa prema narodima nad kojima su vladali, s jedne strane, i prema caru i Rajhu, s druge strane.

To je istorijsko-politički kontekst u kojem treba sagledati osnovne atribute i krajnje domete prosvetljenog apsolutizma. Prosvetljeni apsolutizam je pre svega bio pokušaj sekularizacije i ekonomske modernizacije sredstvima apsolutističke države, u okvirima koliko-toliko očuvanog tradicionalnog staleškog poretka i unutar iskustvenog područja već razrušenog predindustrijskog društva (Kopitzsch, 1989: 379).⁷ Luj XVI je dosta daleko

6 „Makijaveli, Boden i Hobz su bili van diskusija” u Nemačkoj u 18. veku (Würtenberger, 1973: 165-166).

7 Pritom se prosvetljenim apsolutizmom u 18. veku nije moglo nazivati ni vođenje merkantilističke politike, uzeto samo po sebi, kao ni brojni pokušaji ekonomskih reformi, nego samo ona ekonomska politika koja je bila inspirisana prosvetiteljskom filozofijom, odnosno shvatanjem prema kojem u prirodi postoji univerzalan poredak stvari (čiji je država deo), zasnovan na određenim univerzalnim zakonima i dostupan univerzalnom razumu. Zato je i ekonomska politika prosvetljenog apsolutizma morala biti sprovedena u skladu sa pravilima razuma, koji odgovaraju zakonima prirodnog poretka, koji traže što otvoreniju i slobodniju ekonomiju (*laisser faire, laisser passer*) i koji prosvetljenog apsolutističkog vladara potrebuju kao instancu

uznapredovao u ovom pokušaju, ali je pretrpeo neuspeh kada je, kao što je to još svojevremeno sasvim uverljivo pokazao Tokvil (Tocqueville), svojim radikalnim merama centralizacije otišao predaleko u rušenju tradicionalnog staleškog poretka. S druge strane, moglo bi se reći da je Francuska revolucija mogla da krene na svoj muktrpan put, prepun napredovanja i uzmicanja, uzdizanja i padova, upravo zato što je projekt prosvetćenog apsolutizma propao na samom njenom početku, ostavivši otvorenom jedino opciju narodnog suvereniteta (McClelland, 1996: 292). Prusija pokazuje dijametralno drugačiju situaciju. Ona je u 18. veku neverovatnom brzionom prevalila ogroman put od relativno beznačajne kneževine do evropske sile prvog reda. U tako kratkom periodu centralizacija nije mogla odmaći ni izbliza tako daleko kao u Francuskoj. Od prerastanja u kraljevinu 1701, pa sve do sloma 1806. godine, Prusiju je bilo neuobičajeno zvati državom *stricto sensu*,⁸ pošto u njoj nije bilo nikakvih drugih integratora⁹ osim same dinastije Hoencolerna i njene policije,¹⁰ koji su političku sferu redukovali na prost odnos naredbi (koje dolaze od kralja) i poslušnosti (koja se očekuje od naroda) (Oberreuter, 1987: 295), ali koji nisu mogli da odu predaleko u penetriranju samog tradicionalnog staleškog društva. Kako novija istraživanja – pogotovo na primeru Prusije nakon Sedmogodišnjeg rata¹¹ – pokazuju, slabosti apsolutističkih monarha su postajale sve vidljivije

zaštite funkcionisanja ekonomskog života u skladu sa prirodnim zakonima (Hartung, 1974: 59).

8 Od Fridriha Vilhelma I u Prusiji je postojala praksa da sve važne odluke donosi kralj u svom kabinetu i da ih onda prosleđuje svom tajnom sekretaru, koji se dalje brine o njihovoj realizaciji i o tome polaže račune kralju (Bruford, 1975: 33). Tajni sekretar stajao je na čelu centralne uprave, koja je od 1723. objedinjavala četiri pokrajinske uprave zadužene za četiri zemlje (pokrajine), koje su imale potpuno različita uređenja i svoje zasebne staleške skupštine i koje su same sebe nazivale državama (Schulze, 1994: 79). Centralna uprava se takođe u velikoj meri oslanjala na plemstvo, koje je, sa svoje strane, zbog finansijske zavisnosti pristalo da tradicionalni etos plemićkih vrlina preformuliše u dužnost prema opštem dobru, koje je formulisao i oličavao kralj (Fehrenbach, 1986: 200).

9 Štaviše, integrativna snaga pruske dinastije temeljila se na njenoj etničkoj, religioznoj i socijalnoj neutralnosti (Beyme, 1995: 191).

10 Nakon Tridesetogodišnjeg rata, apsolutistički vladari su počeli da na sebe sve više preuzimaju od crkve brigu o materijalnom dobru podanika. Reč „policija” je u početku imala značenje „poretka sigurnosti i blagostanja, koji je uspostavila vlast”. Tek kasnije, tokom druge polovine 18. veka, policija je počela da poprima moderno značenje službe bezbednosti, koja se stara o očuvanju javnog reda i mira (Salomon-Delatour, 1965: 309). Međutim, u to vreme su se pod „policijom” podrazumevale i sve moguće uredbe kojima je građanima propisivan način ponašanja (u tako različitim oblastima kao što su ekonomija, zdravstvo, moral itd.), kao i kontrola poštovanja tih uredbi, koje vrši državna služba bezbednosti. U ponekim slučajevima su ove uredbe mogle zadirati veoma duboko u intimnu sferu građana i na taj način predstavljati pravu antitezu modernog individualizma (Bruford, 1975: 25).

11 „Direktive iz Potsdama su se sve više ignorisale ili samo delimično sprovodile; u isto vreme, činovnici su izbegavali da preuzmu odgovornost na sebe [...]. Štaviše, pod vladavinom Fridriha Velikog, pruska birokratija je podvrgnuta procesu konstantne reorgani-

što je više jačala njihova težnja (legitimirana benevolentnim ciljem „usrećivanja” podanika) za centralizacijom uprave i regulacijom sve većih segmenata društvenog života, koji je u 18. veku već postajao veoma kompleksan: apsolutističke ambicije su išle mnogo ispred realnih mogućnosti intervencije, tako da je efikasnost administracije bila u direktnoj korelaciji sa spremnošću činovništva da sprovodi kraljeve naredbe.¹² Kao što se može i pretpostaviti, od odnosa moći na relaciji između kralja i njegovih činovnika zavisilo je i to koliki deo pravnog sistema će ostati mrtvo slovo na papiru (Hellmuth, 2004: 449-451). S druge strane, kao što je još Maks Veber (*Max Weber*) zaključio upravo na primeru Fridriha II, „apsolutni monarh je nemoćan pred nadmoćnim stručnim znanjem birokratije, a u izvesnom smislu upravo on je najnemoćniji. Sve gnevne naredbe Fridriha Velikog o ‘ukidanju kmetstva’ su, tako reći, izbačene iz koloseka na putu ka ostvarenju, jer ih je službeni mehanizam ignorisao prosto kao povremene diletantske dosetke” (Veber, 1976: 88). Pa ipak, Fridrih je važio kao simbol prosvetljenog apsolutizma¹³ ne samo na osnovu svojih političkih i vojnih postignuća, nego i na osnovu svojih neuspeha u razaranju tradicionalnog staleškog poretka i administrativnoj nivelaciji – u čemu je Luj XVI bio neuporedivo uspešniji, ali ga je to, paradoksalno, stajalo prvo prestola, a zatim i glave.

Takav prosvetljeni apsolutizam nije imao ništa zajedničko sa liberalizmom, koji se u Fridrihovo vreme uobličavao u anglosaksonskom svetu i u Francuskoj (Sell, 1981: 25-26). Liberalizmu se on najviše približavao u pojačanoj svesti apsolutnog monarha da nekom služi i da taj neko ne samo što se ne može utopiti u impersonalnu „državu”, nego i da na vladarovo služenje ima izvorno pravo (Krieger, 1966: 15). Ili, kako će to Frid-

zacije, koji sugeriše određeni nedostatak usmerenja u pruskoj unutrašnjoj administraciji. Mnogobrojni projekti koje je monarh pokretao uz pomoć svoje administracije nisu imali nikakvog dejstva. Država izgleda da je postigla samo ograničenu kontrolu nad fundamentalnim problemima kao što su porezi i obaveze. [...] Postaje sve jasnije da su delovi urbane i ruralne populacije bili u mogućnosti da izbegnu intervencije vlasti. Očigledno je da je postojao veliki jaz između pretenzija apsolutističkog režima i situacije na terenu” (Hellmuth, 2004: 449-451).

12 Činovnici u Prusiji su opstruirali mnoge Fridrihove dekrete donete bez konsultacija sa ministarskim savetom (*aus dem Kabinett*). Novija istraživanja pokazuju da je veliki deo opstrukcije bio motivisan shvatanjem činovnika da bi sprovođenjem donetih dekreta proizveli dosta patnje velikim delovima stanovništva (Weis, 1986: 186)

13 Običaj da se se Fridrihovo stupanje na pruski tron označava kao diskontinuitet sa prošlošću i otvaranje kvalitativno nove epohe – epohe prosvetiteljstva – zadržao se veoma dugo. Tako je npr. Henri Brunšvig (Henry Brunschwig) pisao na karakterističan način: „Vladavina prosvetiteljstva u Prusiji može se datirati. Ona počinje sa vladavinom Fridriha II 1740. U suprotnosti sa njegovim ocem, novi kralj se ne zadovoljava time da jednostavno dozvoljava raznorazne kultove, on sistematski uvodi principe prosvetiteljstva kojima podupire institucije svoje države” (Brunschwig, 1975: 172).

rih formulisati: „Vladar ni u kom slučaju nije neograničeni gospodar naroda”, nego je „samo njihov prvi sluga” (Friedrich, 1789: 110). Doduše, Fridrih je bio sklon da piše i pohvale slobodi,¹⁴ ali mu to svakako nije padalo na pamet da primenjuje na monarhijska državna uređenja – kakvo je u svakom slučaju bilo prusko. Takva „prosvećenost” nije mogla da bude ništa više od „prelazne ideologije” u poslednjoj fazi raspadanja *ancien régime*-a (tj. pre bilo kakvih pokušaja izgradnje liberalne ustavne države i emancipacije građanskog društva), kojom se, doduše, i dalje legitimisao apsolutizam i negirao politički liberalizam, ali su se istovremeno i nagoveštavali temeljni postulati potonjeg, poput građanskih prava, konstitucionalizma itd. (Garber, 1992: 47). Jedan od najvećih paradoksa nemačkog liberalizma, kada je u 19. veku počeo da se uobličava, biće taj da će se inspirisati i nadahnjivati, između ostalog, i prosvećenim apsolutizmom (upor. Langewiesche, 1988: 13 i dalje), a pogotovo onim pruskim, fridricijanskim.

Kao što je to svojevremeno dobro pokazao Vilhelm Diltaj (*Wilhelm Dilthey*), Fridrih je u svom praktičkom prosvećenom apsolutizam samo proklamativno osporavao Makijavelijevu teoriju državnog rezona, dok je suštinski usvojio firentinčevo shvatanje države kao sile (Dilthey, 1969: 187) i zato ne bez osnova stekao slavu autentičnog makijaveliste, koji je preko pruske Akademije nauka i umetnosti postavio kamen temeljac pruskoj tradiciji filozofskog promišljanja države i istorije. Ključni stav te tradicije glasio je da se „zahtev pojedinca za samoodređenjem može uvažiti samo onoliko koliko to dozvoljava potreba države za moći” (Dilthey, 1957: 194). Ipak, Prusija koju je Fridrih uzdigao u evropsku silu nije bila kao takva održiva. Fridricijanska država, redukovana na „sistem uprave, sudstva i vojske” (Haffner, 1979: 86) i ovenčana slavom stečenu u ratnim podvizima, obesmisllila je u potpunosti stari „patriotizam Rajha” (Simon, 1968: 287) i u isto vreme je ignorisala prve vesnike kako pruskog, tako i nemačkog nacionalizma (Kohn, 1962: 348). To je Gerhardu Riteru (Gerhard Ritter) dalo povoda da zaključi kako je Fridrih bio izolovana pojava nemačkog prosvećenog apsolutizma i kako tekovine njegovog upražnjavanja državnog rezona nisu bile, niti su u novoj epohi, koja je započela sa Francuskom revolucijom, mogle biti dugotrajne: već deset godina nakon njegove smrti vojna moć Prusija potpuno se raspadala (Ritter, 1948: 120). Takav zaključak je preuranjen i svakako neutemeljen. Jer, sa Francuskom revolucijom je tek započinjalo pravo vreme nacionalnih heroja, mitova i legendi, a Fridrih se Nemcima nudio upravo kao prvo snažno jezgro mitske svesti. Već je zapravo od pobede Fridriha nad Francuzima kod Rozbaha 1758. stvorena, bez ikakvog Fridrihovog doprinosa, nemačka „nacionalna pobeda” koja je

14 „Nema osećanja koji je neodvojiviji od našeg bića od slobode. [...] Jer, kao što se bez lanaca rađamo, tako želimo i da bez prinude živimo” (Friedrich, 1789: 130).

proslavljana ne samo u Prvom, nego i u Drugom rajhu (Dann, 1994: 40).

Istine radi, treba reći da je Fridrih svojim vojnim poredama, harizmatičkom ličnošću i efikasnom državnim upravom kod Nemaca budio patriotski ponos i osećaj nacionalne identifikacije, ali ih je u isto vreme plašio svojim birokratizmom i mašinskim shvatanjem države, koje je bilo nepodesno za mitsku obradu zato što je rušilo svaku mogućnost za uspostavljanje predstave o organskom jedinstvu vlasti i podanika (Beck, 1996: 363). Na taj način je kraj 18. veka u Nemačkoj bio obeležen urušavanjem Rajha, sa njegovim zastarelim patriotizmom, i Fridrihovom rastućom slavom, koja je davala impulse za novi nacionalizam. Time je, uoči epohe uspona naroda i narodnih ratova, koju je započela Francuska revolucija, Fridrih ostavio dvostruko problematično zaveštanje Nemcima: ekskluzivnost Prusije, koja je ostala mala, izolovana i nesposobna za odgovarajuću ratnu mobilizaciju, i ruševnost Rajha, koji je tako bio učinjen lakim plenom za prvog ozbiljnijeg stranog zavojevača. U vazduhu je lebdela potreba za sintezom – za novim Fridrihom, koji bi svoje pobede stavio u službu novog Rajha – čiju artikulaciju će pokrenuti tek Napoleonovi ratovi. Godinu dana pre Francuske revolucije, u leto 1788, Johanes Miler je, došavši iz Švajcarske u Nemačku, pisao: „Od Maksimilijana I ni jedno vreme nije bilo pogodnije za patriotsku delatnost. [...] Nešto se mora dogoditi za Rajh, naciji se mora pomoći. Visok cilj je istaknut i ko ga bude dostigao, njemu će se narodi privoleti” (cit. prema: Raumer, 1956: 3).

U vreme Francuske revolucije Rajh je bio samo senka svoje stare moći i, već kao pravi anahronizam, rasformiran je 1806. S druge strane, međutim, ni razjedinjene, starorežimske i male nemačke države nisu bile u stanju da se odupru moćnoj vojnoj sili koja je pretila sa zapada. A kada je na čelo te sile 1799. došao Napoleon Bonaparta i započeo da, na ruševinama dotadašnjeg evropskog sistema, izgrađuje vlastito carstvo, to je bio signal za nemačke intelektualce da počnu da rehabilituju tradiciju državnog rezona. Prvi među njima bio je Georg Vilhelm Fridrih Hegel (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), a vrlo brzo za njim to je učinio i Johan Gotlib Fihte (Johann Gottlieb Fichte). I dok je prvi još smatrao da svoja razmišljanja treba da ostavi za sebe, drugi ih je hrabro 1807. objavio u kenigsberškom časopisu *Vesta*. Prvi je pri tom još mogao da posmatra poslednju fazu urušavanja Rajha pod austrijskom dominacijom, dok ga drugi više nije imao pred očima i zato je mogao da bezrezervno zagovara, pa i uzme učešće u kreiranju misije Prusije u svenemačkom ujedinjenju.

Integracija brutalnog i nebrušenog makijavelizma u političku filozofiju nemačkog klasičnog idealizma bila je odavno okarakterisana kao „čudovišni” čin kojim je izvršeno „ozakonjenje vanbračnog deteta” (Meincke, 1924: 435). Pa ipak, opredeljenje nemačkih idealističkih filozofa da posegnu za Makijavelijevim nasleđem državnog rezona postaje razumljivije

kada se uzmu u obzir, prvo, progresivno zaostajanje političke filozofije u Nemačkoj tokom 17. i 18. veka, a zatim i, drugo, protonacionalistička reakcija na opasnost od Napoleona, koja je dovela do pravljenja dalekosežnih paralela između Italije na početku 16. i Nemačke na početku 19. veka. U svom spisu posvećenom ustavu Rajha (napisanom 1800-1802), Hegel je tako došao do sledećeg zaključka: „Njemačka s nekadašnjom Italijom dijeli tu sudbinu da je već vijekovima bila poprište unutarnjih ratova, ali i poprište ratova stranih sila, da su je prijateljski pljačkali, obojivali, grdili, prezirali i da se u miru obično smanjivala” (Hegel, 1982: 420). Da bi izmakla toj sudbini, Nemačka mora da sledi onaj isti savet koji je i Makijaveli preporučio Italiji tri veka ranije – ona mora da se strogo drži državnog rezona i da ne bira sredstva zarad kumuliranja moći. „No ovdje ne može [biti] govora o izboru sredstava: upaljeni udovi se ne mogu liječiti lavandulom; stanje u kojem su otrov, mučko ubistvo postali uobičajena oruđa, ne podnosi blaga protusredstva. Truljenju blizak život može se reorganizovati samo nasilnim postupkom [...], a svaka bi država bila u položaju da se radi svog održanja koristi odvratnim sredstvima, smrću, dugim kaznama zatvora” (Hegel, 1982: 418-419).

Osim toga, nemački idealistički filozofi imali su sasvim konkretne podsticaje iz političke sfere, od samih političkih aktera. Zar sam Napoleon Bonaparta nije govorio da među svim političkim delima vredi čitati jedino Makijavelijevog *Vladara* (Kasirer, 1972: 165)? A ako nisu hteli da se ugledaju na Napoleona, nemački idealistički filozofi su pogled mogli da skrenu ka Nemačkoj, ili, tačnije, Prusiji, odakle im je Fridrih slao enigmatičnu poruku. Dok je u tome „što je sledio Makijavelija, iako ga je istovremeno opovrgao” Herder (Herder) još prepoznavao običnu Fridrihovu nedoslednost, koja se dobro uklapala u njegov portret jednog despota (Herder, 1911: 61), Hegel je već bio spreman na učenje istorijskih lekcija. Zahtevi, koje je Makijaveli postavio pred idealnog vladara, po Hegelovom mišljenju su bili objektivno neostvarivi, i zato ih, u međuvremenu, nije uspeo da ispuni nijedan živi vladar. Fridrih, „koji ga je opovrgao” u teoriji a sledio u praksi (Hegel, 1982: 418), na kraju je završio u dezavuisanju onog ultimativnog cilja koji je u italijanskom slučaju Makijaveli zagovarao, pošto su Fridrihovi „kasniji život i djelo [...] najjasnije izrazili raspad njemačke države u nezavisne države”. Dakle, Fridrihov problem nije bio u tome što je bio Makijavelijev učenik – i kao takav podložan kritikama za despotiju, poput one Herderove – nego zato što je bio (sa stanovišta njegovog krajnjeg istorijskog učinka) loš Makijavelijev učenik. Ipak, iako je postupao loše i kao filozof – zato što je bio sklon moralisanju – i kao vladar – zato što je zadao fatalni udarac Rajhu, od kojeg se ovaj više nije mogao oporaviti – Fridrih je za Hegela imao velike istorijske zasluge u tome što je uopšte afirmisao državni rezon onda kada su ga se svi odricali. Makijavelijevom *Vladaru* Fridrih je, naime, „suprotstavio

moralne teme, na čiju prazninu je on sam ukazao svojim načinom djelovanja, kao i izričito u svojim spisateljskim djelima, time što [...] između država ne priznaje njihovu obaveznost, ako više nisu u skladu s dobrobiti jedne države” (Hegel, 1982: 420). Time je Hegel Fridrihovu reputaciju kao *makijaveliste* po prvi put prekorenuo iz negativnog u pozitivni kontekst, ističući Fridrihovu „sposobnost” da svoj izvorni teorijski idealizam konsekventno prevaziđe kako beskrupuloznim načinom vladavine, tako i nekim kasnijim spisima, lišenim mladalačkog moralizma, kojima je definitivno uzdigao „dobrobit” pruske države u jedini kriterijum ispravne vladavine. Iako Hegel to nije stigao da eksplicira, iz njegovog načina razmišljanja jasno proizlazi zaključak da je jedino takva politika – samo uzdignuta na nivo jednog novog Rajha, kojeg bi vaspostavila upravo sama Prusija – mogla Nemačkoj da povрати snagu i omogućí joj ne samo da se uspešno odbrani od francuskog zavojevača, nego i da ponovo postane gospodar čitave Evrope. Taj zaključak ostalo je da izvuku pravi nemački nacionalisti, nacionalni liberali, ali i konzervativni real-političari, kojima će, pod vođstvom Bizmarka (Bismarck), naposletku uspeti da 1871. oforme Drugi rajh. ¶

LITERATURA

- Beck, Lewis White. 1996. *Early German Philosophy. Kant and his Predecessors*. Bristol: Thoemmes Press.
- Bled, Jean-Paul. 2004. *Friedrich der Große*. Düsseldorf: Artemis & Winkler.
- Blumenberg, Hans. 2004. *Legitimnost novog veka*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bodin, Jean. 2002. *Šest knjiga o republici*, Zagreb: Politička kultura.
- Bruford, Walter. 1975. *Die gesellschaftlichen Grundlagen der Goethezeit*, Frankfurt am Main etc: Ullstein.
- Brunschwig, Henri. 1975. *Gesellschaft und Romantik in Preußen im 18. Jahrhundert. Die Krise des preußischen Staates am Ende des 18. Jahrhunderts und die Entstehung der romantischen Mentalität*, Frankfurt am Main i Wien: Ullstein.
- Conze, Werner. 1997. “Staat”, In Hrsg. Brunner, Otto, Conze, Werner i Kosselleck, Reinhart. *Geschichtliche Grundbegriffe*, Band 6, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Coreth, Emerich. 1972. *Einführung in die Philosophie der Neuzeit. Band I: Rationalismus – Empirismus – Aufklärung*, Freiburg: Verlag Rombach.
- Dann, Otto. 1994. *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990*, München: Verlag C.H. Beck.
- Dilthey, Wilhelm. 1957. *Von deutscher Dichtung und Musik. Aus den Studien zur Geschichte des deutschen Geistes*, Stuttgart: B. G. Teubner Verlagsgesellschaft.

- Dilthey, Wilhelm. 1969. *Studien zur Geschichte des Deutschen Geistes*, u: *Gesammelte Schriften*, knj. 3, Stuttgart i Göttingen: B.G. Teubner Verlagsgesellschaft i Vandenhoeck & Ruprecht.
- Euchner, Walter. 1982. "Auctoritas non veritas facit legem? Zur Abgrenzung von Politik und Nicht-Politik bei Thomas Hobbes", In Hrsg. Bermbach Udo i Kodalle Klaus-M. *Furcht und Freiheit. Leviathan – Diskussion 300 Jahre nach Thomas Hobbes*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Fehrenbach, Elisabeth. 1986. *Vom Ancien Régime zum Wiener Kongress*, München: Oldenbourg.
- Friedrich II. 1789. *Antimachiavel oder Versuch einer Kritik über den Fürsten des Nic. Machiavel. (1740)*, In *Sämtliche Werke*, Band 16, Wien: Joh. Bapt. Wallishausser Buchhändler.
- Garber, Jörn. 1992. *Spätabsolutismus und bürgerliche Gesellschaft. Studien zur deutschen Staats- und Gesellschaftstheorie im Übergang zur Moderne*, Frankfurt am Main: Keip Verlag.
- Haffner, Sebastian. 1979. *Preußen ohne Legende*, Hamburg: Wilhelm Goldmann Verlag.
- Hartung, Fritz. 1974. "Der aufgeklärte Absolutismus", In Hrsg. Aretin Karl Otmar Freiherr von. *Der aufgeklärte Absolutismus*, Köln: Kiephauer & Witsch.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1982. "Sustav Njemačke (1800-1802)", In *Rani spisi*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Herder, Johann Gottfried. 1911. "Journal meiner Reise im Jahr 1769", In *Ideen zur Kulturphilosophie*, Leipzig: Insel Verlag.
- Hellmuth, Eckhart. 2004. "Enlightenment and Government", In eds. Fitzpatrick, Martin et al. *The Enlightenment World*, London i New York: Routledge.
- Hinsli, Frensis Heri. 2001. *Suverenost*, Beograd: Filip Višnjić.
- Höffe, Otfried. 1982. "Wissenschaft im Dienste freier Selbsterhaltung? Zum Theorie-Praxis Verhältnis in Thomas Hobbes' Staatsphilosophie", In Hrsg. Bermbach Udo i Kodalle Klaus-M. op. cit.
- Kasirer, Ernst. 1972. *Mit o državi*, Beograd: Nolit.
- Kohn, Hans. 1955. *Nationalism. Its Meaning and History*, Princeton etc.: D. van Nostrand Company Inc.
- Kohn, Hans. 1962. *Die Idee des Nationalismus. Ursprung und Geschichte bis zur Französischen Revolution*, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Kopitzsch, Franklin. 1989. "Sozialgeschichte der Aufklärung in Deutschland. Eine Skizze", In Hrsg. Berding Helmut, François Etienne i Ullman Hans-Peter. *Deutschland und Frankreich im Zeitalter der Französischer Revolution*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Krieger, Leonard. 1966. "Stages in the History of Political Freedom", In ed. Friedrich, Carl (ur.): *Liberty*, New York: Atherton Press.

- Langwiesche, Dieter. 1988. *Liberalismus in Deutschland*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Machiavelli, Niccolò. 1985. "Vladar", In *Izabrano djelo. Prvi svezak: Politička djela, vojno-teorijska rasprava, diplomatska izvješća, pisma, povjesni spisi, književna djela*, Zagreb: Globus.
- McClelland, J. S. 1996. *A History of Western Political Thought*, London i New York: Routledge.
- Meinecke, Friedrich. 1924. *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München i Berlin: R. Oldenbourg Verlag.
- Molnar, Aleksandar. 2001a. *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Knjiga 1: Pravo na otpor tiraniji*, Beograd: Samizdat B92.
- Molnar, Aleksandar. 2001b. *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Knjiga 2: Klasične revolucije: Nizozemska – Engleska – SAD*, Beograd: Samizdat B92.
- Münkler, Herfried. 1982. *Machiavelli. Die Begründung des politischen Denkens der Neuzeit aus der Krise der Republik Florenz*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Münkler, Herfried. 1987. *Im Namen des Staates. Die Begründung der Staatsraison in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Oberreuter, Heinrich. 1987. "Widerstandsrecht als Aspekt politischer Kultur", In Hrsg. Steinbach Peter. *Widerstand. Ein Problem zwischen Theorie und Geschichte*, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
- Raumer, Kurt. 1956. *Deutschland um 1800. Krise und Neugestaltung 1789-1815*, In Hrsg. Leo Just. *Handbuch der Deutschen Geschichte, Band III, Abschnitt 1*, Konstanz: Akademische Verlagsgesellschaft Althenaion Dr. Albert Hochfeld.
- Richelieu, Cardinal. 1989. *Political Testament*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Ritter, Gerhard. 1959. *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des 'Militarismus' in Deutschland. Erster Band: Die altpreußische Tradition (1740-1890)*, München: Verlag R. Oldenbourg.
- Salomon-Delattre, Gottfried. 1965. *Moderne Staatslehren*, Neuwied i Berlin: Luchterhand.
- Schulze, Hagen. 1994. *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, Verlag C. H. Beck München.
- Sell, Friedrich. 1981. *Die Tragödie des deutschen Liberalismus*, Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Simon, Hermann. 1968. *Geschichte der Deutschen Nation. Wesen und Wandel des Eingeverständnisses der Deutschen*, Mainz: v. Hase & Kohler Verlag.
- Veber, Maks. 1976. *Privreda i društvo, knjiga 2*, Beograd: Prosveta.

Weis, Eberhard. 1986. "Enlightenment and Absolutism in the Holy Roman Empire: Thoughts on Enlightened Absolutism in Germany", *The Journal of Modern History (Supplement: Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500-1806)*, god. 58: 181-197.

Württemberg, Thomas. 1973. *Legitimität staatlicher Herrschaft. Eine staatsrechtlich-politische Begriffsgeschichte*, Berlin: Dunker & Humblot.

SUMMARY

PRUSSIAN ENLIGHTENED ABSOLUTISM BETWEEN ENLIGHTENMENT AND REASON OF STATE

In the article the author is dealing with the revival of the theory of Reason of State (Ital. *la Ragione di Stato*) in the 18th century Prussia. He is arguing that the theory of Reason of State was quite compatible with the growing nationalism in early 16th century Italy as well as in late 18th century Prussia and capable of undermining the emerging project of Enlightenment. That explains why such champion of Prussian Enlightenment and opponent of Machiavelli's *Prince* as Frederick the Great was able to play the crucial role in the revival of the theory of Reason of State in Prussia. In spite of later criticism for ruining the First Reich, the main achievement of the famous Prussian king for the 19th century nationalist movement in Germany was creation of strong state suitable for serving as a tool of the absolutist ruler in his competition with all the contemporary great powers of Europe and as a political model for building the Second Reich.

KEY WORDS: Enlightenment, Reason of State, absolutism, nationalism, state, Prussia

